

ІНШОМОВНІ НАШАРУВАННЯ В БУДІВЕЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО АРЕАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Аналізуюцца іншомовні слова - германізми, паланізми і цюркізми - у складі будівничої лексики говорок Усходнеподольського арзалу української мови. Розглядаюцца особливості адаптації запозичаних лексем у живої народної мови на фонетичному і граматичному узруваннях.

Українська діалектологія має значні напрацювання у вивченні поведінки запозичених лексем у різних діалектних ареалах української мови (див. праці Г. Аркушина, Є. Барань, Г. Гримашевич, П. Гриценка, Г. Ковач, П. Лизанця, Р. Міняйла, М. Сабодоша, М. Ткачук, Н. Хібеби, Н. Хобзей, Л. Хомчак та інш.), а Міжнародний діалектологічний семінар «Запозичення та інтерференція в говірках української мови» (Львів, 2009) засвідчив, що проблема запозичень та міжмовних контактів є однією з найбільш дискусійних у сучасній лінгвістиці. Східноподільські говірки, які займають західні райони Черкаської, північно-західні Кіровоградської, північно-східні Вінницької областей України, у своїй структурі мають значну кількість іншомовних елементів. Запозичення з польської мови чи за її посередництвом в обрядовій лексиці, лексиці на позначення рис людини, тваринницькій та участь іншомовної лексики в номінаційних та ареалогічних процесах у східноподільських говірках докладно описано Т. Тищенко [3; 4]. Метою нашої статті є вивчення запозиченої будівельної лексики у східноподільських говірках української мови. Джерелами дослідження стали власні польові записи за спеціально розробленою програмою та етимологічні словники. Зауважимо, що ця тематична група лексики є, мабуть, однією з найбільш динамічних у мові, оскільки відображає економічні процеси в суспільстві. У статті не розглядаємо запозичення, пов'язані із новітніми технологіями в будівництві, та, зважаючи на обсяги статті, розглядаємо лише найбільш наповнені групи.

У лексиці традиційного будівництва на Східному Поділлі значна кількість запозичених назв, серед яких виділяємо:

1) германізми:

а) безпосередні запозичення з німецької мови: *батони* 'цементні кільця, що використовуються як зруб для колодязя' (ЕСУМ, I, 178), *кармін* 'висока вертикальна піч, що служить для опалювання приміщення' (ЕСУМ, II, 358), *к^л'обик* 'колода, на якій рубають дрова' (ЕСУМ, II, 471), 'л' *ада* 'дерев'яний або металевий щит з однієї або двох стулок для затуляння вікон із зовні чи з середини хати', 'дерев'яна закривка отвору погребу, через який туди насипають картоплю, буряки тощо' (ЕСУМ, III, 335), *маїсте"р* 'фахівець з якого-небудь ремесла' (ЕСУМ, III, 363), *фарба* 'матеріал для фарбування стін' (ЕСУМ, VI, 74), *цегла* 'будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини (преважно випаленої)' (ЕСУМ, VI, 234), *це"мент* 'мінеральна порошкоподібна речовина, з якої при замішуванні з водою утворюється однорідна маса, що швидко тужавіє і перетворюється на каменеподібне тіло' (ЕСУМ, VI, 236), *штаба* 'металеві ґрати на вікнах', 'штабка із загнутим трубкою кінцем, яким чіпляються двері на гачок одвірка' (ЕСУМ, VI, 469), *штан^дари* 'глибока бічна ніша під піччю', 'потаємне місце, де що-небудь ховають, потайник, загашник' (ЕСУМ, VI, 471), *шура* 'сарай, повітка', 'стара нужденна селянська хата' (ЕСУМ, VI, 491), *кар н'із* 'планка, на яку чіпляють штори, тюль' (ЕСУМ, II, 395), *гінс* 'дрібнозерниста в'язуча речовина

білого кольору, що використовується в будівництві' (ЕСУМ, II, 337), *ка валок* 'грудка мокрої, змішаної з соломою глини для спорудження глиняних будівель' (ЕСУМ, II, 334), *кагла / ког'ла* 'засувка для перекривання димоходу для утримання тепла', 'отвір, через який виходить дим у комин', 'затичка з ганчір'я для затуляння отвору в димоході, щоб зберегти тепло' (ЕСУМ, II, 337);

б) запозичення з німецької мови за посередництвом польської: через посередництво польської мови з німецької в українську літературну мову та її діалекти, зокрема у східно-подільські, потрапили такі лексеми: б'л *'аха* 'листоове залізо, металевий матеріал для даху' (ЕСУМ, I, 216), *'мата / мато* 'плетінка з соломи чи конопель для утеплення вікон чи дверей' (ЕСУМ, III, 411), 'кмт *'в'язка* речовина для замазування щілин і тріщин, наприклад, щілин біля шибок' (ЕСУМ, II, 438), *дил'* 'одна з колод, на які кладуть і прибивають дошки підлоги' (ЕСУМ, II, 28), *дах* 'покрівля будівлі' (ЕСУМ, II, 15), л'ох *'житло*, викопане в землі без горища з глиняним дахом, яке іноді виступало над поверхнею', 'спеціально обладнана яма для зберігання продуктів (переважно овочів), з лядою, але без східців', 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, городини', 'приміщення під першим поверхом будинку нижче рівня землі' (ЕСУМ, III, 348);

в) запозичення з німецької мови за посередництвом російської мови: *^ лаг''ер* 'л'Чтн'її' літнє приміщення для утримування великої рогатої худоби чи коней у домашньому господарстві' (ЕСУМ, III, 179), *квартира* 'частина житлового будинку, що складається з однієї або кількох кімнат' (ЕСУМ, II, 415);

г) запозичення з німецької через російське чи польське посередництво: *'зала* 'велика кімната для прийому гостей' (ЕСУМ, II, 228), *^ригл'і* 'перекладина між стовцями в огорожі', 'одна з поперечин між стовцями стіни' (ЕСУМ, V, 43).

2) полонізми: *'ганок* 'прибудова з площадкою і східцями біля входу в будинок' (ЕСУМ, I, 468), *закамарок* 'невелика ніша між комином і бічною стіною, де можуть зберігатися сірники, сіль і т.ін.' (ЕСУМ, II, 225), *карм^ник* 'приміщення для утримування свиней у домашньому господарстві' (ЕСУМ, II, 394), *^кухн'а / куфн'а* 'приміщення в хаті, де варять їсти' (ЕСУМ, I, 468), *'пудла* 'цементні кільця, що використовуються як зруб для колодязя' (ЕСУМ, IV, 627), *слуп* 'стовп, брус' (ЕСУМ, V, 310), *ц'ам)рина* 'цементні бруси чи дерев'яні колоди, що ними облицьовано стінки колодязя' (ЕСУМ, VI, 271);

3) тюркізми: появу тюркізмів в українській мові, як і в інших східнослов'янських, зараховують до різних періодів. Дослідники відзначають велику кількість лексем у тематичних групах лексики на позначення реалій побуту та одягу і взуття [1; 6]. У будівельній лексиці східноподільських говірок зафіксовано лексеми на позначення будівельного матеріалу, приміщень та їх частин, знарядь праці, хатніх речей: *кирнич / кир'п іч' / кір' піч* 'будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини (переважно випаленої)' (ЕСУМ, II, 437), *сакман* 'будівельний стіновий матеріал у вигляді коротких брусків, виготовлених з глини з домішкою соломи, полови і висушених на сонці' (ЕСУМ, V, 171); *чулан* 'підсобне приміщення господарського значення' (ЕСУМ, VI, 353), *сапетка* 'приміщення, у якому зберігають кукурудзу' (ЕСУМ, V, 179), *са^раї* 'приміщення для утримування тварин у домашньому господарстві', 'підсобне приміщення для зберігання предметів домашнього вжитку' (ЕСУМ, V, 180), *рун*дук* 'обгороджена прибудова із східцями біля входу в будинок', 'скриня для зберігання різного начиння' (ЕСУМ, V, 142); *ам^бар / гам бар* 'приміщення, у якій зберігають зерно' (ЕСУМ, I, 66); *^кирка* 'ручне знаряддя у вигляді загостреного з одного боку молотка або стрижня для подрібнення чи розколювання', 'тупий кінець молотка' (ЕСУМ, II, 436); *таз* 'неглибока кругла або овальна посуда для вмивання, прання', 'глиняний горщик, посуд, у якому розводять глину для побілки стін' (ЕСУМ, V, 502), *тапчан / топча н* 'призначена

для лежання мебля у вигляді рами на ніжках з двома спинками, на яку кладуть матрац і постіль' (ЕСУМ, V, 516).

Дослідники іншомовної лексики зауважують, що про освоєння запозичень в мові свідчить їх лексична сполучуваність [2]. Серед запозичених лексем, зафіксованих у східно-подільських говірках у тематичній групі будівельної лексики, найбільшою валентністю відзначаються лексеми *будунок* та *кім'ята*: *будунок ба'гатий* 'добротний, великий будунок', *будунок на дві сім'ї* 'житло на два входи', *будунок новий* 'новозбудоване житло', *будунок положиг* 'житло з низьким верхом', *будунок приземистий* 'житло з низьким верхом'; *кімната бокова* 'бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати', *'комната ви^лика*, *кімната 'гарна* 'велика кімната для прийому гостей', *кімната 'одиху* 'кімната, у якій сплять', *к імната ди т 'ача* 'окрема кімната для дитини', *кімнатка ма'лен* 'ка 'невелика прохідна кімната'.

Значна кількість запозичених лексем у східноподільських говірках розширюють семантичну структуру. Наприклад, лексема *слуп*, залишаючи за собою архісему 'стовп', у досліджуваних говірках передає такі значення 'вертикально розміщений брус у стіні будівлі', 'опора для стелі', 'дерев'яний стовп, до якого прибивають вікна, двері', 'товста дерев'яна колода, що є основою дерев'яної стіни', 'пеньок, що кладеться під вугли сільських будівель', 'перший брус, що кладеться на підвалину товсту балку-основу дерев'яної стіни'.

Потрапляючи у говірку, іншомовне слово підпорядковується говірковим законам. Так, для східноподільських говірок української мови характерне явище субституції голосних і приголосних звуків. Таке явище виразно демонструє запозичена з німецької мови лексема *лимпач* (ЕСУМ, III, 234). У досліджуваних говірках лексема функціонує у таких фонетичних варіантах *лам'пач* /*лам}нич*. Запозичена з польської мови лексема *фа'йерка* (ЕСУМ, VI, 63) у східноподільських говірках вживається у таких фонетичних варіантах *фа'йерка* / *фо йерка* / *фанерка* і позначає 'одне з кілець для затуляння отвору металеві дошки в кухонній плиті', останній варіант підтримується функціонуванням у говірці лексеми *фанера*.

Факультативною ознакою засвоєння іншомовного слова мовою-реципієнтом науковці називають його словотворчу активність [5, с. 269-270]. Однак у східноподільських говірках багато запозичених основ є словотворчо активними, наприклад: *коц 'уба* —» *коц 'убила*, *коц'убилто* 'ручка коцюби', *ко ц'уб"ка*, *кс^ц'убник* 'металевий гачок на довгому держаку для витягання з печі сковороди', *кс?ц 'убник* 'куток у хаті, в якому ставлять рогаці'; *магсте"р* —» *маїс'терн'а*, *маст'ірс^ка* 'приміщення для реманенту', *маст'е^рок* /*мас'т"ірок* 'мулярський інструмент у вигляді металевої трикутної лопаточки на короткому держаку'; *це^мент* —» *цеме"нтн 'ак* 'розчин цементний', *ци^ме"и'т 'ірувати* 'покривати поверхню стіни, стелі шаром штукатурки'; *б^л'аха* —* *бл 'а^хар*, *бл'аьианик* 'майстер, який виконував покрівельні роботи', *б^л 'аишки* 'покрівельний матеріал у вигляді плит із сланцю'; *к^роква* —» *кроквочка* 'з'єднані у горішній частині під кутом два дрючки, якими укріплюють, притискають верх солом'яної покрівлі' (ЕСУМ, III, 100).

Спостереження за номінаційними процесами у східноподільських говірках української мови дозволяють зробити висновки про те, що найбільше зафіксовано запозичень із німецької, польської та тюркських мов. Запозичені лексеми функціонують у говірці самостійно тоді, коли це давнє запозичення, яке вже не сприймається як чуже. Інколи у говірках запозичене слово вживається як синонім до питомого, наприклад: *граса* 'знаряддя для копання землі з держаком і широким плоским відточеним кінцем' (ЕСУМ, I, 586) - *ло^пата*; *дах* 'покрівля будівлі' (ЕСУМ, II, 15) - *верх*; *ка биц'а* 'відкрита літня пічка надворі' (ЕСУМ, II, 332) - *л'ітн'а піч*; *кл'обик* *кл'об* 'колода, на якій рубають дрова' (ЕСУМ, II, 471) - *ко^лода*; *кит* 'в'язка речовина для замазування щілин і тріщин, наприклад, щілин

біля шибок'(ЕСУМ, II, 438) - замазка; каг'ла / ког'ла 'засувка для перекривання димоходу для утримання тепла' (ЕСУМ, II, 337)- зад^вижка, за'тула.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Гримашевич, Г. І. Запозичення в тематичній групі лексики дягу середньополіського діалекту / Г. І. Гримашевич // Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2010. - 616 с.

2 Олексієнко, С. І. Про способи освоєння лексичних запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток XIУ-XVI ст.) / С. І. Олексієнко // Мовознавство. - 1974. - № 6. - С. 41-47.

3 Тищенко, Т. М. Іншомовні лексеми в номінаційних і ареалогічних процесах у східноpodільських говірках / Т. М. Тищенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ. - К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - Вип. 7. - С. 364-374.

4 Тищенко, Т. М. Матеріали до «Словника полонізмів у східноpodільських говірках» / Т. М. Тищенко // Науковий часопис Східноpodільського лінгвокраєзнавчого центру : зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів / відп. ред. Т. М. Тищенко. - Умань: ВПШ, «Візаві», 2013. - Вип. 2. - С. 60-67.

5 Шмелев, Д. Н. Современный русский язык: Лексика / Д. Н. Шмелев. - М., 1977. - 335 с.

6 Юналаєва, Р. А. Про тюркізми - назви одягу у східнослов'янських мовах / Р. А. Юналаєва // Мовознавство. - 1982. - № 4. - С. 50-57.

ДЖЕРЕЛА

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. - К.: Наук. думка, 1982-2012. - Т. 1-6; **Вгискпег** - Вгйскпег А. 81o\Упїк еїуто1o§їсппу ^/ука ро1зкіе§о. - \Уаг5галуа, 1957.